

CELINA HELIASZ-NOWOSIELSKA*, MACIEJ OGRODNICZUK**

* Uniwersytet Warszawski, Wydział Neofilologii

** Polska Akademia Nauk, Instytut Podstaw Informatyki

Eksplicytność a implicytność w świetle analizy korpusowej (meta)tekstu

Słowa kluczowe: badania korpusowe; relacje tekstowe; znaczniki dyskursu; spójniki; partykuły; eksplicytność; implicytność

Key words: corpus-based studies; discourse relations; discourse markers; connectives; particles; explicitness; implicitness

1. Badania korpusowe nad tekstem

Niniejszy artykuł zostanie poświęcony analizie różnic we włączaniu do badań korpusowych¹ nad powiązaniem tekstowymi czy relacjami dyskursywnymi opozycji ‘eksplicytności’ i ‘implicytności’, a w związku z tym także rozstrzygnięć co do sposobu rozumienia zarówno tej opozycji, jak i każdego z jej członów, definiowania tych członów i określania zakresu ich odniesienia.

Przedmiot badań korpusowych interesującego nas tu rodzaju stanowią relacje nazywane *relacjami tekstowymi* lub *dyskursywnymi*. Mimo że każde z tych określeń przywołuje na myśl inne teorie, odpowiednio: *tekstu* i *dys-*

¹ Metodą, jaką stosujemy, jest analiza korpusowa, tj. „analiza języka zgromadzonego w korpusach językowych, czyli komputerowych zbiorach autentycznych tekstów językowych, mówionych i pisanych” (Lewandowska-Tomaszczyk 2005: 11).

*kursu*², oba one odnoszą się do sekwencji słownych jako struktur informacyjnych powiązanych takimi zależnościami semantycznymi ponad składnią zdania, które determinują pełnione przez te struktury funkcje³. Dla badaczy tego rodzaju struktur, w tym również dla nas, interesujące są zwłaszcza sposoby wiązania ze sobą informacji wewnątrz struktur tekstowych i wyrażenia, które uczestniczą w tworzeniu tych powiązań⁴. Wyrażenia te wchodzą w zakres tradycyjnych spójników, partykuł, przysłówków i zaimków względnych. W prowadzonych aktualnie pracach w zależności od przyjmowanej metody badań bywają one różnie nazywane, m. in. w analizie semantycznej struktury tekstu: *wyrażeniami metatekstowymi*, por. Wierzbička (1971) lub *parataktami*, por. Wajszczuk (2005), a w badaniach korpusowych: *znacznikami* lub *markerami dyskursu*, ang. *discourse markers*, por. Fraser (1999, 2006), *konektorami* lub *konektywami*, ang. *connectors, connectives*, por. np. Webber, Egg, Kordoni (2012).

Jak do tej pory, relacje tekstowe były przedmiotem badań korpusowych głównie w ramach dwóch projektów: *Rhetorical Structure Theory* (RST), por.

² W pracach prezentujących różne teorie i metody badań tekstu czy dyskursu pojawiają się liczne propozycje regulacji zakresu tych terminów, jak i różne koncepcje określające ich wzajemny stosunek, por. np. Dijk (1981, 2001), Schiffrin (1987), Duszak (1998), Howarth (2000), Hall (2007), Synowiec (2013). Skrajnym poglądem jest ujęcie semiologiczne, w ramach którego „tekstem (kultury)” określa się różne, nie tylko słowne, wytwory kultury – zakres tego terminu jest więc dużo szerszy niż zakres słowa „tekst” w języku ogólnym.

³ Naszym zdaniem nie jest możliwe inne niż czysto arbitralne określenie tego, jak długie czy jak zabudowane pod względem formalnym muszą być sekwencje słowne, by zostały określone mianem „tekstu”. Nie będziemy tu wprowadzać takich arbitralnych rozstrzygnięć. Nie są one potrzebne. W języku ogólnym „tekstem” bywają nazywane dowolne sekwencje słowne, por. np. komunikat „Wpisz tekst”, niezobowiązujący odbiorcy do wykreowania sekwencji o określonej długości czy złożoności składniowej. Naszym zdaniem, właśnie to, że referencja słowa „tekst” w języku ogólnym nie jest pod wspomnianymi względami precyzyjnie określona, pozwala prowadzić na gruncie językoznawstwa dyskusje na temat zakresu tego terminu.

⁴ Temat ten podejmowali dotychczas m. in.: Fraser (1999, 2006), Norrick (2001), Schiffrin (2001), Ward, Birner (2001), Celle, Huart (2007), Grochowski (1995, 1997), Grochowski, Kisiel, Żabowska (2014). Osobny nurt badań lingwistycznych stanowi natomiast analiza dyskursu jako sposobu kształtowania tekstu, zależnego od różnych czynników społecznych takich jak światopogląd czy uznawane wartości – w tym ujęciu analizowane są dyskursy powiązane zarówno z wybranymi gatunkami tekstu, por. np. analizę dyskursu wiadomości prasowych w książce T. Piekota (2006), jak również wybranymi postawami społecznymi, por. np. analizę dyskursu ekologicznego w pracy T. Grzmił-Tylutki (2000).

np. Carlson, Marcu (2011), i *Penn Discourse Treebank* (PDTB), por. np. Webber, Egg, Kordoni (2012). Dane uwzględnione w korpusach RST i PDTB dotyczyły języka angielskiego, a w wypadku PDTB – również innych języków, w tym języka polskiego. Z inspiracji tymi projektami powstała koncepcja stworzenia polskiego korpusu relacji tekstowych i zostały podjęte badania pilotażowe, w ramach których ujawnił się problem dotyczący rozumienia ‘eksplicitności’ i ‘impli­cyt­ności’ w kontekście analizy korpusowej powiązań treści w tekście.

2. Eksplicitność – impli­cyt­ność

Podstawowe intuicje dotyczące rozumienia ‘eksplicitności’ i ‘impli­cyt­ności’ są związane z posługiwaniem się wyrażeniami *explicite* i *implicite*, należącymi do języka ogólnego, w którym występują także inne wyrażenia ujmujące analogiczne treści, por. np.: *powiedzieć, że...* vs. *zasugerować, że...* (reprezentujące perspektywę nadawcy), *usłyszeć, że...* vs. *wywnioskować, że...* (reprezentujące perspektywę odbiorcy)⁵.

Na gruncie językoznawstwa problem bezpośrednich i niebezpośrednich sposobów przekazywania sobie informacji przez komunikujących się ze sobą ludzi został postawiony przez Grice’a (1989 [1967]), który zwrócił uwagę na konieczność rozróżnienia tego, co w wypowiedzi jest powiedziane, ang. *what is said*, i tego, co z wypowiedzi wynika, ang. *what is implied (implicated)*⁶. Dyskusję nad tym zagadnieniem podjęli następnie m. in. Bach (1994a, 1994b), Sperber i Wilson (1995), Récanati (2001), Hawley (2002)⁷.

W dalszej części naszego artykułu zostaną przedstawione trzy sposoby rozumienia opozycji ‘eksplicitności’ i ‘impli­cyt­ności’ w badaniach korpusowych oraz odpowiadające im koncepcje opisu relacji eksplicitnych i impli­cyt­nych w korpusach tekstów.

⁵ W ostatnim czasie przeprowadzono zaawansowane badania leksyki związanej z komunikowaniem się nie wprost, por. Wójcika (2016), i z wnioskowaniem, por. Nowak (2013).

⁶ *Nota bene*, kształt tych terminów wskazuje na to, że powstały one z inspiracji wypowiedziami sformułowanymi w języku ogólnym.

⁷ Zarówno sama praca Grice’a, jak i prace innych badaczy, w których kontynuuje się i rozwija jego koncepcje, dotyczy wielu szczegółowych zagadnień, którymi nie będziemy się tu zajmować. W szczególności nie będziemy włączać się w dyskusje na temat definicji i zakresu terminów takich jak: „semantyka” i „pragmatyka” czy „presupozycja”, „implikacja”, „implikatura”.

3. Co w tekście może zostać przekazane *explicite* lub *implicite*?

W badaniach korpusowych nad relacjami w tekście przedmiotem opisu stają się różnie zdefiniowane obiekty i powiązania między obiektami. Niezależnie od przyjętych w tym zakresie regulacji w każdym modelu brane są pod uwagę relacje między co najmniej dwoma sekwencjami słownymi, które następują po sobie, a oprócz tego mogą być połączone za pomocą specjalnego wyrażenia, np. tradycyjnie rozumianego spójnika. W RST i PDTB opozycja ‘eksplicytności’ i ‘implicytności’ jest wiązana z występowaniem lub niewystępowaniem na powierzchni tekstu spójników itp. Takie ujęcie tej opozycji wymusza jednak pewne arbitralne decyzje związane z ustalaniem tego, co jest przekazane w tekście *implicite*. Arbitralności tej można uniknąć, poszukując takiego rozumienia opozycji ‘eksplicytności’ – ‘implicytności’, na które naprowadza sama analiza powiązań w tekście.

3.1. *Rhetorical Structure Theory* (RST)

Rhetorical Structure Theory (RST) to model opisu relacji między zdaniem składowymi (ang. *clauses*) w tekście, w którym to modelu nie ma znaczenia, czy relacje te manifestują się na poziomie gramatycznym czy leksykalnym. Najmniejszym składnikiem drzew dyskursywnych, które powstają jako efekt modelowania tekstu, są podstawowe jednostki dyskursywne (ang. *Elementary Discourse Units*).

W tekście wyróżnia się: rdzenie (ang. *nuclei*) – najważniejsze, centralne dla jego znaczenia elementy i satelity (ang. *satellites*), drugorzędne elementy, tworzące tło dla rdzenia. Podstawą odróżnienia tych elementów są relacje współrzędne (parataktyczne) i nadrzędno-podrzędne (hipotaktyczne) w języku.

Większość relacji łączy rdzeń z satelitą, występują też jednak relacje między wieloma rdzeniami (ang. *multi-nuclear*).

Na podstawowej liście relacji RST, przedstawionej w pracy Manna i Thompsona (1988: 250), znalazło się 12 głównych typów relacji: okoliczności (*Circumstance*); problem – rozwiązanie (*Solutionhood*); dodatkowe powiązania typu część – całość (*Elaboration*); wyjaśnienie (*Background*); umożliwienie zrobienia czegoś i motywowanie (*Enablement*); dowód (*Evidence*) i uzasadnienie (*Justify*); relacje przyczynowe (*Relations of Cause*); przeciwstawienie (*Antithesis*) i przyzwoleństwo (*Concession*); warunkowanie (*Condi-*

tion) i zapobieganie (*Otherwise*); interpretowanie (*Interpretation*) i ocenianie (*Evaluation*); przekształcenie (*Restatement*) i podsumowanie (*Summary*); inne relacje (*Other Relations*)⁸.

Każda relacja składa się z wymagań nałożonych na rdzeń, satelitę, połączenie rdzenia i satelity, efektu (intencji autora tekstu). I tak na przykład relację o nazwie Dowód (*Evidence*) definiuje następujący zestaw warunków: czytelnik może nie wierzyć w N w stopniu zadowalającym autora tekstu (wymagania rdzenia), wierzy natomiast w S lub uważa S za wiarygodne (wymagania satelity), co więcej S zwiększa wiarę czytelnika w N (wymagania połączenia rdzenia i satelity), więc wiara czytelnika w N się zwiększa (efekt, intencja autora). Dobrze wyodrębniona relacja musi spełniać wszystkie 4 warunki, zwłaszcza ostatni.

Głównym kryterium wyróżniania rdzeni i satelit jest kryterium intencji autora tekstu. Dodatkowym kryterium jest kryterium składniowe: uwzględniane są m. in. zdania podrzędne, ale nie przydawkowe.

Co zasadniczo istotne dla tematu niniejszego artykułu, rdzenie i satelity wyznacza się, włączając w nie spójniki, które nie są w tym modelu oznaczane osobno. W ostatnim czasie zasób korpusów RST, z których główny to *The Discourse Relations Reference Corpus* (zawierający 65 tekstów), został powiększony o korpus sygnałów RST, ang. *RST Signalling Corpus*, por. Taboada, Das (2013); Das, Taboada (2018). Jego współautorka i obecna główna kontynuatorka prac nad RST uważa, że w wypadku każdej relacji RST można wskazać w tekście element ją sygnalizujący, choć niekoniecznie ma on charakter leksykalny, por. Taboada (2009).

⁸ Podstawowe typy relacji w RST to: okoliczności (*Circumstance*); problem – rozwiązanie (*Solutionhood*); dodatkowe powiązania typu część – całość (*Elaboration*); wyjaśnienie (*Background*); umożliwienie zrobienia czegoś i motywowanie: umożliwienie zrobienia czegoś (*Enablement*), motywowanie (*Motivation*); dowód (*Evidence*) i uzasadnienie (*Justify*): dowód (*Evidence*), uzasadnienie (*Justify*); relacje przyczynowe (*Relations of Cause*): przyczynowa, wolicjonalna (*Volitional Cause*), przyczynowa, niewolicjonalna (*Non-Volitional Cause*), rezultatywna, wolicjonalna (*Volitional Result*), rezultatywna, niewolicjonalna (*Non-Volitional Result*), celowa (*Purpose*); przeciwstawienie (*Antithesis*) i przyzwolenie (*Concession*): przeciwstawienie (*Antithesis*), przyzwolenie (*Concession*); warunkowanie (*Condition*) i zapobieganie (*Otherwise*): warunkowanie (*Condition*), zapobieganie (*Otherwise*); interpretowanie (*Interpretation*) i ocenianie (*Evaluation*): interpretowanie (*Interpretation*), ocenianie (*Evaluation*); przekształcenie (*Restatement*) i podsumowanie (*Summary*): przekształcenie (*Restatement*), streszczenie (*Summary*); inne relacje (*Other Relations*): sekwencja zdarzeń (*Sequence*), przeciwstawienie (*Contrast*).

3.2. *Penn Discourse Treebank (PDTB)*

Penn Discourse Treebank (PDTB) to model wykorzystany m. in. w dużym (blisko milion słów, 50 tys. zdań) korpusie tekstów anotowanych relacjami eksplicitnymi i impli­cytnymi, a obecnie stosowany w wielojęzycznym równoległym korpusie zapisów wystąpień z portalu *TED Talks* (kilka tekstów, m. in. w języku polskim).

W omawianym modelu przedmiotem opisu są sytuacje, czyli zdarzenia i stany rzeczy (rozumiane jako byty abstrakcyjne), których reprezentacjami są (na ogół) zdania składowe, ang. *clauses*. Sytuacje powiązane za pomocą relacji są nazywane argumentami tych relacji. Każda relacja ma dwa argumenty: Arg1 i Arg2. Mogą się one wyrażać fragmentami tekstu różnej długości (od części zdań po kilka zdań) – minimalnie koniecznej do zrozumienia relacji. Arg1, wyrażony eksplicitnie, może znajdować się gdziekolwiek w tekście przed Arg2. Arg1, wyrażony impli­cytnie, z reguły poprzedza bezpośrednio Arg2, wyjątkiem są relacje między ostatnim zdaniem jednego akapitu i pierwszym drugiego oraz dwoma pierwszymi zdaniami dwóch kolejnych akapitów (w BioDRB lokowano impli­cytny Arg1 gdziekolwiek w obrębie akapitu). Relacje dyskursywne pozwalają rozumieć powiązania między sytuacjami opisywanymi w tekście. Mogą być eksplicitne, tj. rozpoznawalne dzięki słowom i frazom, mogą też być impli­cytne, w tym wypadku nie mają manifestacji tekstowych.

W korpusach PDTB oznaczane są zarówno argumenty: Arg1 i Arg2, jak i konektory, które łączą ze sobą te argumenty. Sensy są przypisywane właśnie konektorom.

PDTB obejmuje 3 typy relacji dyskursywnych: eksplicitne (*Explicit Connectives*), impli­cytne (*Implicit Connectives*) i alternatywne leksykalizacje (*Alternative Lexicalization, AltLex*) oraz 2 typy relacji niedyskursywnych: koreferencję (*Entity-based Coherence Relation, EntRel*) i brak relacji (*No Relation, NoRel*). Dla relacji dyskursywnych określa się klasę, typ i podtyp sensu. Cztery główne typy powiązań w tym modelu to relacje: temporalna (*Temporal*), sytuacyjna (*Contingency*), porównawcza (*Comparison*) i rozwijająca (*Expansion*) wraz z podtypami⁹.

⁹ W lutym 2016 r. na liście klas *PDTB-3 Sense Classification* znajdowały się: relacja temporalna (*Temporal*): jednoczesność (*Synchronous*), niejednoczesność (*Asynchro-*

Argumenty relacji eksplicytnych są powiązane tzw. konektorami (konektywami), ang. *connectives* (*connectors*), czyli spójnikami, zaimkami względnymi, partykułami (i ich kombinacjami), które zostają wyróżnione w opisie. Spójniki paralelne, np. *z jednej strony... z drugiej strony...*, anotuje się w specjalny sposób jako całości, a połączenia zaimków względnych, np. *kiedy i gdzie*, oznacza się odpowiednią do ich liczby liczbą sensów. W wypadku relacji implicytnych konektor jest traktowany jako domyślny, a ze względu na to, że nie można go oznaczyć w tekście, ponieważ w nim nie występuje, to anotator proponuje go od siebie i dopisuje w polu konektora w aplikacji.

3.3. Korpus polski anotowany w aplikacji Discann

Z inspiracji modelami RST i PDTB na gruncie polskich badań nad dyskursem wyrósł Discann – aplikacja webowa pomyślana jako narzędzie do oznaczania powiązań między tekstem a metatekstem. Za pomocą tej aplikacji oznaczono fragmenty ok. 1700 tekstów z Narodowego Korpusu Języka Polskiego. Teksty te zostały wybrane z dbałością o to, by stanowiły zbiór reprezentatywny pod względem gatunkowym. W ramach wcześniejszych

nous) pierwszeństwo (*Precedence*), niejednoczesność (*Asynchronous*) następstwo (*Succession*); relacja sytuacyjna (*Contingency*): przyczynowo-skutkowa (*Cause*) przyczyna (*Reason Arg1-as-result*), przyczynowo-skutkowa (*Cause*) skutek (*Result Arg2-as-result*), przyczynowo-skutkowa+sąd (*Cause+Belief*) przyczyna (*Reason*), przyczynowo-skutkowa+sąd (*Cause+Belief*) skutek (*Result*), przyczynowo-skutkowa+akt mowy (*Cause+SpeechAct*) przyczyna (*Reason*), przyczynowo-skutkowa+akt mowy (*Cause+SpeechAct*) skutek (*Result*), celowa (*Purpose Arg1-as-goal*), celowa (*Purpose Arg2-as-goal*), sytuacja hipotetyczna (*Condition Arg1-as-cond*), sytuacja hipotetyczna (*Condition Arg2-as-cond*), sytuacja hipotetyczna (*Condition+SpeechAct*), sytuacja hipotetyczna z warunkiem negatywnym (*Negative-condition Arg1-as-negcond*), sytuacja hipotetyczna z warunkiem negatywnym (*Negative-condition Arg2-as-negcond*), sytuacja hipotetyczna z warunkiem negatywnym+akt mowy (*Negative-condition+SpeechAct*); relacja porównawcza (*Comparison*): kontrast (*Contrast*), podobieństwo (*Similarity*), przyzwolenie (*Concession*) Oczekiwanie (*Arg1-as-denier Expectation*), przyzwolenie (*Concession*) Przeciwwskazanie (*Arg2-as-denier Expectation*), przyzwolenie+akt mowy (*Concession+SpeechAct*) Zastrzeżenie (*Arg2-as-denier+SpeechAct*); relacja rozwijająca (*Expansion*): współrzędność (*Conjunction*), rozłączność (*Disjunction*), uszczegółowienie (*Specification*) uszczegółowienie (*Arg2-as-detail Specification*), uszczegółowienie (*Specification*) podsumowanie (*Arg1-as-detail Summarization*), równoważność (*Equivalence*), egzemplifikacja (*Instantiation*), wyjątek (*Exception Arg1-as-excpt*), wyjątek (*Exception Arg2-as-excpt*), zastąpienie (*Substitution Arg1-as-subst*), zastąpienie (*Substitution Arg2-as-subst*), metoda (*Manner Arg1-as-manner*), metoda (*Manner Arg2-as-manner*); relacja inna (*Other*).

prac została w nich oznaczona koreferencja, por. Ogrodniczuk et al. (2015). Przedmiotem opisu w tekstach analizowanych w Discannie są m. in. wyrażenia o funkcji metatekstowej, a więc zwłaszcza tradycyjne spójniki i partykuły, wraz z pozostającymi w ich zasięgu fragmentami tekstu. Wyrażenia te zostały wyodrębnione, m. in. na podstawie prac Klemensiewicza (1953) oraz Grochowskiego, Kisiel i Żabowskiej (2014). Lista operatorów liczy obecnie blisko pół tysiąca jednostek i choćby z tego względu nie zostaną tu one wszystkie wymienione. W stosunku do wszystkich operatorów z tej listy przyjęto założenie, że mogą one wiązać ze sobą treści w sposób uwidoczniający się na powierzchni tekstu. Celem anotacji było zidentyfikowanie i oznaczenie tych powiązań w tekstach przez użytkownika języka polskiego, kierującego się głównie własną intuicją językową. W wypadku prac nad tym korpusem nie przyjęto żadnych wstępnych założeń dotyczących rozumienia ‘eksplicytności’ i ‘implicytności’, a zamiast tego pozwolono, by rozumienie to wyłoniło się z obserwacji powiązań w analizowanych tekstach. W trakcie oznaczania tekstów ujawnił się pewien fakt, który nakierował nas na określony sposób rozumienia ‘eksplicytności’ – ‘implicytności’. Zaobserwowaliśmy mianowicie pewne różnice w użyciu operatorów *też*, *także* i *również*. Operatory te w opisie Grochowskiego, Kisiel i Żabowskiej (2014: 223–226) zostały zaklasyfikowane jako partykuły analogii, stanowiące podtyp partykuł porównywania. Analiza korpusowa wykazała, że w wypadku pewnych użyć tych operatorów, por. przykłady w kolumnie *Porównanie z dwoma eksplicytnymi członami* w poniższej tabeli, można wskazać dwa fragmenty tekstu, które reprezentują porównywane ze sobą treści, a w wypadku innych ich użyć, por. przykłady w kolumnie *Porównanie z jednym członem eksplicytnym i jednym implicytnym* w poniższej tabeli, nie można tego zrobić, a mimo to jest zrozumiałe, co z czym zostało porównane i między czym a czym w efekcie tego porównania nadawca dostrzegł analogię. Chodzi mianowicie o relację podobieństwa między tym, co zostało nazwane w tekście za pomocą jakiejś frazy, a czymś innym, co zostało przywołane przez przyłączenie do tej frazy *też*, *także* lub *również*, por. np. *tutejsze mieszkania i domy sprzedaje się także w trakcie realizacji* (226) (‘tak jak w innym czasie’). Tego rodzaju fraza z *też*, *także* lub *również* może być dodatkowo poprzedzona mniej lub bardziej ogólnym określeniem pewnej całości, którą tworzy to, zostało wymienione w tekście wraz z tym, co wymienione nie zostało, por. np. *byłem już w stanie uwierzyć we wszystko, również w to, że nazywam się Juan*

de Chinchilla (94) (“tak jak w inne rzeczy, które nadawca określa wspólnym mianem „wszystko””).

Tabela 1. Analiza eksplicitności –
impli­cyt­ności porównań z operatorami *też*, *także*, *również*

Operator	Porównanie	
<i>też</i>	<p data-bbox="338 470 587 522">Z dwoma eksplicitnymi członami</p> <p data-bbox="278 539 647 661"><u>... teksty obszerniejsze będą odrzuca- ne z automatu. Odrzucana też będzie z definicji wszelka science fiction, fantasy i nadrealizm.</u> [125]</p> <p data-bbox="278 687 627 808"><u>e. nie przesadzaj.. ja po prostu tam jadę to ja umiem. ja umiem w tych sklepach kupować. ja jestem bardzo zadowolona.</u></p> <p data-bbox="278 835 639 895"><u>Ola ja też umiem. ja wczoraj wzięłam sześć milionów.</u> [299]</p> <p data-bbox="278 921 635 1043"><u>Dużo kłopotów sprawiają cudzoziem- com czasowniki dokonane i niedoko- nane. Mają też problemy z ortografią i odmianą wyrazów... [29]</u></p> <p data-bbox="278 1069 645 1190">– Pewnie jak własny wuj dzień po wypłacie – odpowiedział, uśmiecha- jąc się kwaśno. – <u>Walczyłem całą noc ze snem. I zwyciężyłem.</u></p> <p data-bbox="278 1216 639 1442">– Gratuluję. Ja zasnęłam na dwie godziny. I to był błąd. Obudziłam się w ostatniej chwili, znowu dwa kroki bliżej rozwiązania. Nie wyobrażam sobie, że bym mogła dojść do końca. <u>Tej nocy też zrobię wszystko, żeby nie zmrzyć oka.</u> [92]</p> <p data-bbox="278 1468 651 1590"><u>Jagiello szczególnie cenil płowe konie i nie żałował pieniędzy na ich zakup, chętnie też obdarowywał tymi rumakami ludzi ze swego otoczenia.</u> [256]</p>	<p data-bbox="671 470 1042 661"><u>Za to na uczelnianych korytarzach królują nieśmiertelne anegdoty o pro- fesorach i egzaminach. <u>Pan też jakież zna?</u> [155]</u></p> <p data-bbox="671 687 1024 739">... stuletni budynek pełen jest barier architektonicznych.</p> <p data-bbox="671 765 1042 930">– Rodzice słusznie mają o to preten- sje. <u>Niepełnosprawni to też obywatele miasta. Występujemy w ich imieniu, same dzieci nie upomną się przecież o swoje prawa... [201]</u></p>

Tabela 1. Analiza eksplicytności... cd.

Operator	Porównanie	
<p><i>także</i></p>	<p>Z dwoma eksplicytnymi członami</p>	<p>Z jednym członem eksplicytnym i jednym członem impli- cytnym</p>
	<p><u>Witaj Taka irpe1809 taka witam także serdecznie i w sumie baw się dobrze Pozdrowionka serdeczne</u> [53]</p> <p><u>Do murowania szklanych pustaków wykorzystuje się zwykle zaprawy cementowe z dodatkiem mas uplastyczniających. Wykorzystane mogą być także kleje do glazury lub specjalne kleje do luksferów.</u> [203]</p> <p><u>Zboże dla Powiśla było już tematem, którym zajmowali się posłowie, Kancelaria Premiera RP, rzecznik praw obywatelskich, ministrowie rolnictwa. Sprawą interesowała się także Małopolska Izba Rolnicza.</u> [584]</p> <p><u>Najsmaczniejsze owoce – zawierające dużo cukrów – dojrzewają zwykle wcześniej i prawie natychmiast są zjadane (maliny, porzeczki, czereśnie). Później przychodzi pora na mniej smaczne, ale także bardzo pożywne owoce bogate w tłuszcze (głóg).</u> [136]</p> <p><u>Wraz z podpisami będzie także gotowy projekt parku.</u> [697]</p>	<p><u>Rozrasta się Osiedle Bażantów w Katowicach Kostuchnie, budowane od 2001 r. przez Millenium Inwestycje. Będzie ono wyposażone w kompleks sportowy (boisko, korty tenisowe, halę do squasha, place zabaw). Tutejsze mieszkania i domy sprzedaje się także w trakcie realizacji.</u> [226]</p> <p><u>Podatnicy nie będą mogli w przyszłym roku korzystać z ulg podatkowych z tytułu opłat za kursy językowe, płatne szkolenia i kursy kwalifikacyjne. Jednak można będzie się edukować z ulgą także w przyszłym roku, jeśli rachunek zapłacimy do końca grudnia 2003 r.</u> [590]</p> <p><u>Zaproszono wszystkich, także mieszkańców Tymowej i gości uroczystości.</u> [643]</p> <p>§ 4. Bezpośrednio przed zwolnieniem z aresztu śledczego tymczasowo aresztowanemu <u>udziela się stosownych informacji mających na celu przygotowanie go do życia po zwolnieniu, w tym także o zakresie pomocy postpenitencjarnej oraz o instytucjach i organach udzielających tej pomocy.</u> [733]</p>

Tabela 1. Analiza eksplicytności... cd.

Operator	Porównanie	
również	<p>Z dwoma eksplicytnymi członami</p>	<p>Z jednym członem eksplicytnym i jednym członem impli­cytnym</p>
	<p>... <u>Kazimierz Korkuć przechowywał około 70 Żydów. Rodzina Świeczków również przechowywała Żydów.</u> [5]</p> <p><u>Zachowanie groteskowe, które – mam nadzieję – musi mieć jakieś konsekwencje wewnątrz Akcji Wyborczej Solidarność. Dlatego, że to co zrobił Leszek Piotrowski po prostu ośmiesza jego, ale również z faktu, że on na razie jeszcze jest posłem Akcji Wyborczej Solidarność – mam nadzieję, że już niedługo – ośmiesza również AWS”.</u> [132]</p> <p>„<u>Głogowska odyseja</u>”, tak brzmi tytuł obrazu, <u>ma pokazać jak bardzo atrakcyjnym miejscem jest powiat głogowski, ściągając inwestorów i zmieniać dotychczasowy obraz, nie zawsze pozytywny. – Film zaprezentuje również walory turystyczno-rekreacyjne naszego powiatu...</u> [14]</p> <p><u>Kiedy został ambasadorem w Chile (1991–1996), popadł w konflikt z duchowym przywódcą tamtejszej Polonii księdzem profesorem Bruno Rychłowski­m, salezjaninem, który dzięki swojej energii i kontaktom zbudował imponujący kościół polski w centrum Santia­go. Ksiądz, który był najbardziej znanym duchownym polskim w Ameryce Łacińskiej, nie mógł znieść zapewnień prof. Ryna, iż ten jest blisko związany z Janem Pawłem II i to on spowoduje wizytę polskiego papieża w Chile.</u></p>	<p><u>Myślę, że jesteśmy tym bardzo za­interesowani i wpłynie to na nasze funkcjonowanie, również w sferze legislacyjnej.</u> [351]</p> <p><u>Koncerty odbywające się kilka razy w roku cieszą się ogromną popularnością wśród rybnickich melomanów również za sprawą idei odrodzenia orkiestry na wzór tej prowadzonej przez Antoniego Szafranka.</u> [975]</p> <p>WNĘTRZE. DZIEN. REDAKCJA. KORYTARZ. TERESA, ELŻBIETA</p> <p><u>Teresa idzie po korytarzu, na którym również widać pełno kwiatów.</u> [267]</p> <p>...występy w Widzewie ma także obrońca Maciej Stolarczyk. – W tym meczu będziemy grać o zwycięstwo – zapew­nia. – I temu podporządkujemy nasze poczynania. Mniej istotny będzie sposób, w jaki to postaramy się osiągnąć.</p> <p>– Jaką rolę widzi Pan dla siebie, czy zobaczymy Pana również pod bramką łodzian? [672]</p> <p><u>Gdy zniesiono mnie na ląd, byłem już w stanie uwierzyć we wszystko, również w to, że nazywam się Juan de Chinchilla, zaś Diego Carmena, mój przyjaciel został pożarty przez ocean 16 czerwca.</u> [94]</p>

Tabela 1. Analiza eksplicytności... cd.

Operator	Porównanie
	<p>„Padre Bruno”, duchowny o poglądach bardzo konserwatywnych, opublikował w tej sprawie list w prasie i od tamtego czasu miał miejsce otwarty konflikt polskiego ambasadora z polskim księdzem. W związku z tym ambasador nie uczestniczył w jedynym regularnym spotkaniu chilijskiej Polonii po mszy w pierwszą niedzielę każdego miesiąca. Spotkanie organizowało koło im. Jana Pawła II, z którego przewodniczącym <u>Marianem Kwiatkowskim amb. Ryn również był skłócony</u>. [135]</p> <p><u>Obok drenażu mózgow nasila się również amerykańnicacja Kanady</u>. [32]</p> <p><u>W zakresie podatku od wynagrodzeń pobieranego przez płatników będących jednostkami gospodarki społecznej uprawnienia, o których mowa w § 1, zastrzeżone dla organów podatkowych przysługują również tym płatnikom</u>. [740]</p>

Źródło: opracowanie własne.

4. Eksplicytność a implicytność w różnych korpusach relacji tekstowych

Opozycja eksplicytności i implicytności została w pewien sposób uwzględniona zarówno w RST, jak i PDTB, jednak w każdej z tych dwóch koncepcji w inny sposób. W opisie tekstu w stylu PDTB jest ona obecna – *nomen omen* – *explicite*: dwa argumenty połączone konektorem, który został zrealizowany w tekście, tworzą relację eksplicytną, a dwa argumenty, które nie są połączone zrealizowanym w tekście konektorem, ale relację między nimi daje się wyrazić za pomocą konektora, tworzą relację implicytną. W wypadku tego

ostatniego typu relacji konektor pasujący do kontekstu semantycznie, niekoniecznie składniowo, jest proponowany przez anotatora, por. Prasad, Webber, Joshi (2014). W RST interesująca nas tu opozycja jest obecna tylko *implicite*: wyrażenia metatekstowe są traktowane jako części fragmentów tekstu, które to fragmenty łączy dana relacja. Niekiedy na granicy fragmentu nie ma żadnego wyrażenia tego typu, a relacja mimo to jest oznaczana, por. Carlson, Marcu (2011: 3–5, 86). Podobnie więc jak w PDTB relacje są opisywane niezależnie od tego, czy można wskazać wyrażenie, łączące dane fragmenty tekstu. W RST jednak w wypadku fragmentów niepowiązanych żadnym wyrażeniem zrealizowanym w tekście nie wskazuje się słowa, które mogłoby wyrażać relację tworzoną przez te fragmenty¹⁰. Ta strategia opisu ma tę zaletę, że pozwala uniknąć interpolacji konektora, a tym samym arbitralności w doborze implicytnych wyrażen spajających tekst. Na mankamenty wykorzystywania w badaniach nad tekstem interpolacji jako zabiegu interpretacyjnego wskazywał wielokrotnie Grochowski (1976, 1976a, 1978). Z jakich względów brak arbitralności w doborze konektora uważamy za zaletę, postaramy się pokazać, analizując kilka przykładów anotacji TED Talks w PDTB i kontrastując je z opisem, jaki otrzymałyby zgodnie z zasadami stworzonymi dla opisu tekstów w korpusie polskim anotowanym w aplikacji Discann. Wybrane do analizy przykłady w punktach (1)–(9) to fragmenty TED Talks¹¹, w których w polskiej lub angielskiej (oryginalnej) wersji oznaczono relacje implicytne. W większości tych tekstów wystąpiły ponadto partykuły analogii w ujęciu SGPP, na przykładzie których chcemy pokazać różnice w możliwości rozumienia implicytności w kontekście wyrażen metatekstowych (konektorów). W wersji polskiej są to wyrażenia: *też*, *również* i *nawet*, a w wersji angielskiej: *also*, *too*, *for that matter*. Wyrażenia te były konsekwentnie pomijane w anotacji tekstów polskich. W tekstach angielskich nie postępowano tak konsekwentnie: oznaczono niektóre wystąpienia *also* jako realizacje konektora eksplicytnego, który jednak nigdy nie tworzył jedynej relacji między danymi fragmentami tekstu.

¹⁰ W ostatnim czasie powstał jednak – wspomniany w punkcie 3.1 – osobny korpus sygnałów RST, por. Taboada, Das (2013), Das, Taboada (2018).

¹¹ Liczba w nawiasie po cytacie oznacza numer tekstu w korpusie PDTB złożonym z TED Talks w wersji oryginalnej. W przypisach przytoczono analogiczne fragmenty tekstów w wersji angielskiej wraz z ich oznaczeniami w korpusie.

Zacznijmy od przykładu, który nie zawiera ani żadnej z wymienionych partykuł, ani żadnego innego konektora eksplicytnego, a w którym zgodnie z zasadami PDTB oznaczono relację implicytną, por.:

- (1) *Światło gwiazdy ulega dyfrakcji. {Implicit: mianowicie. Relacja rozwijająca (Expansion). Równoważność (Equivalence)} Rozprasza się wewnątrz teleskopu, tworząc ten jasny obraz, który zamazuje planetę. (1976)¹²*

Między dwoma kolejnymi zdaniami w punkcie (1) oznaczono relację implicytną, rozwijającą, równoważność, z implikowanym konektorem *mianowicie*. To rozstrzygnięcie wynika nie tylko z tego, że na granicy fragmentów nie odnotowano żadnego konektora eksplicytnego, lecz także z tego, że zgodnie z zasadami PDTB relacja implicytna jest nadrzędna do relacji EntRel. Mimo więc tego, że w punkcie (1) związek między kolejnymi zdaniami konstytuuje wspólny temat: światło gwiazdy, to fakt ten jest w wypadku tej koncepcji opisu mniej istotny niż to, że można zaproponować wstawienie między kolejne dwa zdania jakiegoś konektora. W tym ujęciu abstrahuje się od tego, że do danego kontekstu może pasować więcej niż jedno takie wyrażenie, a wybór takiego a nie innego konektora nie może być nigdy poddyktowany wyłącznie pierwszą intuicją, lecz z natury rzeczy jest efektem interpretacji tekstu dokonywanej przez czytelnika. W ten sposób odchodzi się więc od czystego opisu tekstu, a wkracza na pole jego interpretacji. Interpretacje te zaś mogą być rozmaite, ponieważ ich podstawą nie jest wyłącznie analiza sekwencji słownych, lecz także pozatekstowa wiedza czy intuicja czytelnika. I tak na przykład autor anotacji przykładu (1), wybierając implicytny konektor *mianowicie*, sygnalizuje, że – jego zdaniem – jeśli o świetle gwiazdy można powiedzieć, że ulega ona dyfrakcji, można o niej powiedzieć, że jej światło rozprasza się wewnątrz teleskopu, tworząc jasny obraz. W wersji anglojęzycznej anotator wybrał konektor *i*, co wskazuje na prawdopodobny brak jego wiedzy o tym, że kolejne zdanie w tej parze nie opisuje konsekwencji dyfrakcji, lecz bardziej analitycznie to, na czym polega ona sama.

¹² W wersji angielskiej: [*The light from the star is diffracting.*] [*It's scattering inside the telescope, creating that very bright image that washes out the planet.*] między fragmentami w nawiasach oznaczono relację implicytną, rozwijającą, koniunkcję z implicytnym konektorem *i*.

Gdyby chcieć zrezygnować z interpretacji i ograniczyć się do opisu relacji między kolejnymi fragmentami tekstu, trzeba byłoby przyjąć inną niż w PDTB kolejność rozstrzygnięcia tego, co tworzy relacje między tymi fragmentami. Należałoby mianowicie zacząć od najprostszych relacji referencjalnych (typu EntRel w PDTB), a następnie przejść do relacji z wyrażeniami w rodzaju konektorów w PDTB, które relacje prostsze przekształcają w relacje bardziej złożone, sygnalizując inny niż tylko koreferencjalny stosunek fragmentów tekstu do siebie, a w pewnych wypadkach także stosunek nadawcy wypowiedzi do danych jej komponentów.

Relacje referencjalne są powiązane ze strukturą informacyjną wypowiedzi i mogą ją różnie porządkować, m. in. tematem nawet kilku kolejnych zdań może być referent wyrażenia stematyzowanego w pierwszym fragmencie w sekwencji, por. np. *Lekarz usłyszał syrenę. Wyjrzał przez okno. Szybkim krokiem wyszedł z pokoju.*; reumat pierwszego zdania w sekwencji może stać się tematem nawet kilku kolejnych zdań po nim następujących, por. np. *Syrenę usłyszał lekarz. Wyjrzał przez okno. Szybkim krokiem wyszedł z pokoju.* Co więcej, kolejne zdania w sekwencji mogą mieć wspólny temat, którego wykładnika nie zawiera żadne ze zdań, por. np. *Lekarz usłyszał syrenę. Sprzątaczką odkurzała podłogę.* Jeśli taki tekst ma być spójny, to trzeba założyć, że jego tematem jest to, co wydarzyło się w danym miejscu w danym czasie. Przy takim założeniu od razu narzucają się pewne wnioski z podanych wypowiedzi: ‘lekarz usłyszał syrenę, a sprzątaczką nie, bo odkurzała podłogę’ albo ‘lekarz usłyszał syrenę, którą uruchomiła sprzątaczką, odkurzając podłogę’. Jak pokazują to dwa podane zapisy, treść tych wniosków może zostać przedstawiona za pomocą fragmentów tekstu i nieobecnych w nim wyrażen metatekstowych, czy konektorów w ujęciu PDTB. Konstrukcja ta jest jednak dużo bardziej złożona niż ta, którą proponują autorzy PDTB – nie powstaje tylko przez wstawienie konektora między dwa kolejne zdania. Co więcej, stanowi odwzorowanie mechanizmów komunikacyjnych, a nie sztuczny, czysto techniczny konstrukt.

Fragmety tekstu mogą być powiązane wyłącznie relacjami referencjalnymi, tak jak w przykładzie (1). Bywają jednak także wzbogacane znaczeniowo dzięki relacjom tworzonym za pomocą wyrażen metatekstowych, które budują związki treściowe między tematami i reumatami w strukturze informacyjnej tekstu, por. np.:

- (2) *Oczywiście, to są kwestie środowiskowe i społeczne, ale nie tylko.* {Implicit: *ponieważ*. Relacja rozwijająca (Expansion). Uszczegółowienie (Specification). Uszczegółowienie Arg2 (Arg2-as-detail Specification)} *Są to też kwestie ekonomiczne, które przekładają się na poziom ryzyka i zysku.* (1927)¹³
- (3) *Dobra, widzę, że wam się podoba.* {Implicit: *i*. Relacja rozwijająca (Expansion). Uszczegółowienie (Specification). Uszczegółowienie Arg2 (Arg2-as-detail Specification)} *Mnie też się podoba, bo obsłmiewa obie strony sporu o zmianę klimatu.* (1927)¹⁴

W przykładach (2)–(3) takie relacje tworzy *też*, a więc partykuły analogii w ujęciu SGPP. Partykuły te informują o tym, że na różne tematy można powiedzieć to samo: jeden temat jest więc za ich pomocą wiązany z różnymi tematami: (2) ‘kwestie, o których mowa są: środowiskowe i społeczne, ekonomiczne’, (3) ‘to, o czym mowa, podoba się: wam, mnie’. W opisie tych fragmentów tekstu w konwencji PDTB partykuły te zostały pominięte, ponieważ nie tworzą relacji między AO rozumianymi jako reprezentacje zdażeń. Nie zostały więc w tych wypadkach oznaczone relacje eksplicytne z *też* w roli konektora. Zamiast nich oznaczono relacje implicytne z zaproponowanymi przez anotatorów konektorami: *ponieważ*, *i*. Dokonano tego po interpretacji tekstu, przeprowadzonej przy założeniu, że do oddania związków między treściami w tekście konieczne jest zamarkowanie konektora, który sytuuje się między dwoma zdaniami i buduje między nimi relację. Proponowane konektory implicytne wprowadzają inne związki treściowe między fragmentami tekstu niż te, które tworzą wyrażenia metatekstowe obecne w tekście. Konstytuują bowiem zgodnie z ideą PDTB powiązania między kolejnymi syntagmami z centrum czasownikowym, a nie między aktualnie tematyzowanymi i rematyzowanymi elementami struktury informacyjnej tek-

¹³ W wersji angielskiej nie ma słownego odpowiednika *też* w tym fragmencie: *Now clearly, these are environmental and social issues, but that's not all. They're economic issues, and that makes them relevant to risk and return.* Między [...*that's not all.*] a [*They're economic issues, and that makes them relevant to risk and return.*] oznaczono relację implicytną, rozwijającą, uszczegółowienie, z implicytnym konektorem *additionally*.

¹⁴ W wersji angielskiej: *Good, you like it. I like it too.* nie oznaczono relacji z *too* w roli konektora. Relację między tymi dwoma zdaniami oznaczono jako implicytną, porównawczą, podobieństwo, z implicytnym konektorem *for that matter*.

stu. Tylko dlatego relacje między kolejnymi zdaniem­i w przykładach (2)–(3) mogą być oznaczone jako impli­cytne. Jeśli jednak za punkt odniesienia przy­jąć partykułę *też* obecną w obu tekstach relacje w przykładach (2)–(3) zysku­ją status relacji ekspli­cyt­nych.

Partykuły analogii w ujęciu SGPP bywają też jednak używane w inny sposób niż w przykładach (2)–(3), por. np.:

- (4) *Czci się je w sztuce oraz poezji od wieków.* {Implicit: *i (and)*. Relacja rozwijająca (Expansion). Uszczegółowienie (Specification). Uszczegółowienie Arg2 (Arg2-as-detail Specification)} *Podczas moich podróży spotkałam wielu mądrych ludzi, którzy twierdzili, że Bóg stworzył świetliki ku ucie­sze ludzi.* {Implicit: *jednakże*. Relacja porównawcza (Comparison). Przyzwolenie (Concession). Przeciwwskazanie (Arg2-as-denier Expectation)} *Inne istoty również mogą je podziwiać.*(2001)¹⁵

W przykładzie (4) zgodnie z konwencją PDTB relację między kolejnymi zdaniem­i opisano jako relację porównawczą, impli­cyt­ną, z niezrealizowa­nym konektorem *jednakże*. Stało się tak mimo tego, że w przykładzie tym pojawia się partykuła *również*, co mogłoby stanowić podstawy do stwierdzenia relacji ekspli­cyt­nej. Trzeba jednakże zauważyć, że nawet jeśli za punkt wyjścia przy­jąć tę właśnie partykułę, takie jej użycie można byłoby określić mianem impli­cyt­nego, ponieważ remat drugiego zdania, w którym pojawia się *również*, nie jest tożsamy z rematem zdania poprzedniego, do którego treści się odwołuje. Przy takim podejściu impli­ko­wane nie będzie jednak ani *jednakże*, ani inny konektor, ale ‘to, że ludzie mogą podziwiać świetliki’ – analogicznie do tego, jak robią to *inni*. Tego rodzaju konteksty charakteryzu­ją się tym, że przedstawiają coś, co jest traktowane analogicznie do czegoś innego (tu: ‘inni mogą podziwiać świetliki’), przy czym to coś, do czego to, co przedstawiane *explicite*, jest analogiczne, nie zostaje samo przedstawione (tu: ‘ludzie mogą podziwiać świetliki’), ale przywołanie tego czegoś umożli-

¹⁵ W wersji angielskiej: [*They've been celebrated in art and in poetry for centuries. As I've traveled around the world, I've met many thoughtful people who have told me that God put fireflies on Earth for humans to enjoy.*] [*Other creatures can enjoy them too.*] między fragmentami w nawiasach oznaczono relację impli­cyt­ną, porównawczą, przyzwolenia z *but*. Nie oznaczono żadnej relacji z *too* w roli konektora.

wia partykuła analogii, włączona do eksplicytnie podanego tekstu. Ze względu na to, że partykuła służy tu przywołaniu nieprzedstawionego eksplicytnie członu porównania tego rodzaju użycia partykuł analogii można określić właśnie mianem użyć implicytnych. Są to zresztą użycia charakterystyczna właśnie m. in. dla tej klasy partykuł.

Tego rodzaju implicytne użycia partykuł analogii mogą wystąpić także wtedy, kiedy obok partykuły w tekście zostanie użyty spójnik, interpretowany w PDTB jako konektor eksplicytny, por. np.:

- (5) *Nadal mamy odłam ludzi zaangażowanych w politykę czy media. {Implicit: a. Relacja porównawcza (Comparison). Kontrast (Contrast)} TEDxRio jest na dole po prawej, tuż obok pisarzy i blogerów. (...) {Explicit: ale. Relacja porównawcza (Comparison). Kontrast (Contrast)} Ale widzimy też ogromną różnorodność ludzi wynikającą ze słuchania różnej muzyki. (2150)¹⁶*
- (6) *Każda kropka reprezentuje pojedynczą osobę, każda linia to związek pomiędzy tymi ludźmi, a każdy kolor przedstawia wspólnotę w ramach tej sieci. {Implicit: na przykład. Relacja rozwijająca (Expansion). Egzemplifikacja (Instantiation)}*

Ja jestem na zielono, po prawej, z innymi okularnikami {Explicit: i. Relacja rozwijająca (Expansion). Współrzędność (Conjunction)} i TEDx też jest tutaj po prawej. (2150)¹⁷

W opisie w konwencji PDTB w przykładach (5)–(6) za konstytutywne dla relacji zostały uznane spójniki: *ale* dla relacji porównawczej w (5), *i* dla relacji rozwijającej w (6). Partykuła *też* nie została uwzględniona w opisie obu tych fragmentów. W punkcie (5) została ona tymczasem użyta tak, jak w (4),

¹⁶ W wersji angielskiej: [*You still have the lobe of people involved with government, newspapers, politics, columnists.*] (...) *But then* [*you also have this tremendous diversity of people that are interested in different kinds of music.*] między fragmentami w nawiasach oznaczono relację eksplicytną, rozwijającą, koniunkcję z eksplicytnym konektorem *also*.

¹⁷ W wersji angielskiej: *Now, [I'm here on the green side, down on the far right where the geeks are,] [and TEDx also is down on the far right].* między fragmentami w nawiasach oznaczono dwie relacje: relację eksplicytną, rozwijającą, koniunkcję z eksplicytnym konektorem *i* oraz relację eksplicytną, porównawczą, podobieństwo, z eksplicytnym konektorem *also*.

a więc w sposób implicytny, w tym wypadku sugerujący, że tym, o czym można powiedzieć, że widzą to dani obserwatorzy, nie jest wyłącznie różnorodność ludzi wynikająca ze słuchania różnej muzyki. Użycie to różni się od użycia partykuły *też* w punkcie (6), w którym oba człony analogii mają swoje reprezentacje tekstowe: *ja (...) jestem po prawej, TEDx (...) jest po prawej*. Reprezentacje te nie tworzą jednak, jak widać, ciągłego tekstu. Obserwację tę można uogólnić: elementów struktury informacyjnej tekstu kształtowanej przez partykuły nie reprezentują po prostu kolejne fragmenty danego tekstu.

Charakterystyczną cechą strategii anotowania relacji tekstowych w PDTB jest to, że relacji tych poszukuje się między opisywanym w danej chwili zdaniem składowym a zdaniem je poprzedzającym, z których każde reprezentuje jakieś AO za pomocą frazy czasownikowej. Poza zasięgiem tak pomyślanego opisu są więc powiązania, które można opisać nie tylko jako relacje ukonstytuowane przez partykuły, lecz nawet po prostu jako relacje, które mają bardziej skomplikowaną strukturę ze względu na komentarze autorskie przeplatające się w tekście ze sprawozdaniami czy opisami, por. np.:

- (7) *Wiemy, że inwestorzy, kiedy przyglądają się jakiejś spółce i decydują, czy chcą w nią zainwestować, patrzą na dane finansowe, wskaźniki takie jak wzrost sprzedaży, przepływy środków pieniężnych, udział w rynku, wycena – no wiecie, to naprawdę ich kręci.* {Implicit: *więc (so)*. Relacja rozwijająca (Expansion). Uszczegółowienie (Specification). Uszczegółowienie Arg2 (Arg2-as-detail Specification)} *Uwzględnienie tych wszystkich kwestii ma oczywiście fundamentalne znaczenie,* {Explicit: *ale*. Relacja porównawcza (Comparison). Kontrast (Contrast)} *ale może się okazać niewystarczające.* {Implicit: *więc (so)*. Relacja sytuacyjna (Contingency). Relacja przyczynowo-skutkowa (Cause). Skutek (Result Arg2-as-result)} *Inwestorzy powinni też przyglądać się pozafinansowym wskaźnikom wydajności, czyli tzw. ESG: wskaźnikom środowiskowym (E – environment) i społecznym (S – social) oraz ładowi korporacyjnemu (G – governance).* (1927)¹⁸

¹⁸ W wersji angielskiej między dwoma ostatnimi fragmentami, a więc: [... *they're not enough.*] i [*Investors should also look at performance metrics in what we call ESG: environment, social and governance.*] oznaczono dwie relacje: relację implicytną, sytuacyjną z implicytnym konektorem *because* i relację eksplicytną, rozwijającą, koniunkcję z eksplicytnym konektorem *also*.

W PDTB we fragmencie tekstu przedstawionym w punkcie (7) oznaczono kilka różnych relacji implicytnych i eksplicytnych łączących kolejne zdania składowe. Drugie zdanie w sekwencji oznaczono jako pozostające ze zdaniem pierwszym w implicytnej relacji rozwijającej, uszczegółowiającej, zamarkowanej konektorem *więc*. Tymczasem jednak, precyzyjnie rzecz ujmując, to zdanie składowe nie tyle rozwija myśli zawarte w zdaniu je poprzedzającym, co wprowadza odautorski komentarz do tych myśli. Do treści obu tych zdań odwołuje się ostatnie zdanie z partykułą *też*, nieuwzględnioną w opisie PDTB. Partykuła ta została w tym wypadku zrealizowana w sposób implicytny, a więc z reprezentowanym w tekście jednym członem analogii: *inwestorzy (...) powinni też przyglądać się pozafinansowym wskaźnikom wydajności (...)*. Z tego fragmentu wynika, że inwestorzy powinni przyglądać się innym wskaźnikom tak jak pozafinansowym wskaźnikom wydajności. Te *inne wskaźniki*, jako te, którym inwestorzy się przyglądają, zostały wymienione w pierwszym zdaniu w punkcie (7): *(...) inwestorzy (...) patrzą na dane finansowe, wskaźniki takie jak wzrost sprzedaży, przepływy środków pieniężnych, udział w rynku, wycena (...)*. Fragment z *też* nawiązuje do tych treści za pośrednictwem zdania go poprzedzającego, które odwołuje się na zasadzie koreferencji do kwestii wypunktowanych w pierwszym zdaniu i ujmuje odautorską ocenę ich uwzględnienia: *Uwzględnienie tych wszystkich kwestii (...) może się okazać niewystarczające*. Za pomocą fragmentu z *też* lista ta wzbogaca się o kolejny element, mający zapewnić możliwość uznania zestawu uwzględnianych przez inwestorów kwestii za wystarczający: *Inwestorzy powinni też przyglądać się pozafinansowym wskaźnikom wydajności (...)*.

W modelu PDTB takich relacji nie da się uchwycić, ponieważ nie różnicuje się w nim opisu ze względu na charakter zaangażowania autora w przedstawianie treści budujących relacje: sprawozdawczy, komentatorski czy inny, a ponadto nie uwzględnia się koreferencji jako elementu współtworzącego relacje tekstowe.

Na koniec warto także zwrócić uwagę na to, że w opisie tekstu zgodnym z zasadami PDTB nie są w ogóle uwzględniane relacje tekstowe tworzone przez pewne wyrażenia metatekstowe, jeśli nie wiążą one ze sobą AO, a więc w praktyce fraz werbalnych reprezentujących zdarzenia. Poza zasięgiem takiego opisu pozostają więc relacje między obiektami czy cechami reprezentowanymi przez frazy nominalne czy adjektywne. W związku z tym w korpusie TED Talks powiązania tekstowe budowane np. za pomocą party-

kuł analogii użytych przy stematyzowanych frazach nominalnych nie tworzą żadnej relacji, por. np.:

- (8) *Jako naukowiec, ale również jako człowiek, staram się być otwarta na cuda.* (2001)¹⁹

Zgodnie z zasadami PDTB nie są opisywane połączenia przymiotników czy rzeczowników, w tym gerundiów, tworzone za pomocą tych samych konektorów, które łączą czasowniki. PDTB pozwala np. na opis relacji wewnątrz wypowiedzi: *Napisał opowiadanie, a także wykonał do niego ilustracje.*, jak również między parą wypowiedzi: *Napisał opowiadanie, a także wykonał do niego ilustracje. Dało mu to wielką satysfakcję.*, ale nie na opis analogicznych powiązań wewnątrz wypowiedzi: *Napisanie opowiadania, a także wykonanie do niego ilustracji dało mu wielką satysfakcję.* Zgodnie z konwencją PDTB *napisał opowiadanie* (Arg1) powiązane jest z *wykonał do niego ilustracje* (Arg2) za pomocą konektora *a także*. Argumenty te tworzą relację rozwijającą: równoważność. Ponadto *Napisał opowiadanie, a także wykonał do niego ilustracje* łączy się bezwykładnikowo z *Dało mu to wielką satysfakcję*, które odnosi się do sekwencji zdarzeń, reprezentowanej przez wcześniejszą partię tekstu. Pozostają więc ze sobą w relacji EntRel. W zdaniu *Napisanie opowiadania, a także wykonanie do niego ilustracji dało mu wielką satysfakcję* zgodnie z PDTB nie ma żadnych analogicznych relacji. Ciąg *a także*, występujący w tym przykładzie między gerundiami, nie różni się jednak niczym od *a także*, które łączy ze sobą frazy werbalne. Różnica jest tu tylko taka, że frazy gerundialne stanowią rozczłonkowaną reprezentację tematu wypowiedzi, której remat reprezentuje dalsza jej część. Struktura dwuzdaniowego tekstu jest bardziej skomplikowana, ponieważ wypowiedź rozwija się tak, że reprezentacje dwóch tematów powiązanych za pomocą *a także* stanowią reprezentację tematu kolejnej wypowiedzi. Innymi słowy, różnica ta sprowadza się do tego, że w krótszym tekście od razu tematyżowane jest to, co w tekście dłuższym jest najpierw rematyzowane, a dopiero potem tematyżowane.

¹⁹ W wersji angielskiej: *As a scientist, and also as a human being, I've been trying to make myself susceptible to wonder.* nie oznaczono żadnej relacji wewnątrz tego fragmentu.

Poza zasięgiem opisu PDTB pozostają również partykuły, które wprowadzają metakomentarz nadawcy do pojedynczej struktury tematyczno-rematycznej, choć zasadniczo i w tym wypadku budowana jest relacja między dwoma elementami: tematem i rematem, która ma swoje eksplicytne i implicytne konsekwencje. Omawiane tu partykuły analogii implikują, że to, co orzeka się o czymś *explicite*, jest prawdziwe również o innych obiektach. Te obiekty mogą, ale nie muszą być reprezentowane w tekście. Brak reprezentacji nie oznacza jednak braku treści, które są w tekście bezwzględnie przywoływane co najmniej *implicite*. Na przykład partykuła *nawet* w ujęciu SGPP służy przekazaniu tego, że nadawca nie sądził, że orzeczenie danego rematu o danym temacie będzie możliwe. Ten remat jest reprezentowany w tekście z *nawet*. Jednocześnie taki tekst *implicite* przekazuje informację o tym, że dany remat można powiązać z innymi tematami. Tak właśnie działa *nawet* np. we fragmencie jednego z TED Talks, w którym oznaczono relację rozwijającą z implicytnym konektorem *i*:

- (9) *Ale widzimy też ogromną różnorodność ludzi wynikającą ze słuchania różnej muzyki.* {Implicit: *i*. Relacja rozwijająca (Expansion). Współrzędność (Conjunction)} *Są nawet fani Justina Biebera.* (2150)²⁰

Tak użyte *nawet* pozwala na wyprowadzenie z tego fragmentu nie tylko wniosku, że nadawca nie sądził, że wśród słuchających muzyki są fani Biebera, lecz także że do tej grupy należą słuchacze o innych upodobaniach. W opisie w PDTB relacja ta nie została uwzględniona, ponieważ wiąże partykułę z frazą nominalną, a poza tym stanowi metakomentarz, nie łączy zaś ze sobą kolejnych fraz werbalnych na poziomie składniowym.

Wnioski

W różnych modelach opisu pojęcia ‘eksplicytność’ i ‘implicytność’ są związane z różnymi aspektami wypowiedzi, tekstu czy dyskursu. W związku z tym opozycja między nimi jest różnie rozumiana.

²⁰ W wersji angielskiej: *But then [you] also [have this tremendous diversity of people that are interested in different kinds of music.] [Even Justin Bieber fans are represented here.]* między fragmentami w nawiasach oznaczono relację AltLex, rozwijającą, egzemplifikującą z *even*.

W modelu PDTB eksplicitność lub impli­cyt­ność to cecha relacji wy­ni­ka­jąca z obecności lub braku między dwoma fragmentami tekstu konekto­ra, który określa semantycznie relację między argumentami stanowiącymi reprezentacje zdarzeń w tekście. Jeżeli między dwoma fragmentami tekstu nie zrealizowano żadnego konektora, ale relację między tymi fragmentami można oddać za pomocą jakiegoś wyrażenia tego rodzaju, to opisuje się ją jako impli­cyt­ną i wybiera się dla niej konektor. Dobór konektora jest efektem interpretacji tekstu i związanej z nią subiektywizacji opisu (anotator, korzystając ze swojej wiedzy, również pozatekstowej, wybiera konektor, by po­wiązać ze sobą fragmenty, które nie zostały powiązane przez autora żadnym konektorem). Wiąże się to z rezygnacją z analizy tekstu i związanej z nią obiektywizacji opisu (anotator poszukuje operatorów tekstowych różnych ty­pów, aktualizuje ich listę, a także szuka odpowiedzi na pytanie o to, dlaczego nadawca nie użył żadnego konektora i sprawdza, czy powiązania w tekście nie zostały zbudowane inaczej).

W modelu RST cechom eksplicitności czy impli­cyt­ności nie nadano tak zasadniczego znaczenia jak w PDTB. Niemniej, jeśli dane partie tekstu spełniają warunki nakładane na podstawowe jednostki dyskursu (EDU), są ozna­czane jako relacje tekstowe niezależnie od tego, czy zawierają słowne wskaź­niki swojej zawartości treściowej, czy takich wskaźników nie zawierają. Ta strategia opisu jest więc mniej arbitralna niż PDTB. Nie prowadzi jednak do uchycenia i opisan­ia wskaźników relacji tekstowych.

Analizy relacji z partykułami jako wyrażeniami metatekstowymi zdefi­niowanymi zgodnie z SGPP, przeprowadzone na potrzeby korpusu polskiego, ujawniły możliwość ujęcia eksplicitności jako obecności w tekście repre­zentacji elementów struktury informacyjnej ukształtowanej przez użycie danej partykuły, a impli­cyt­ności jako braku reprezentacji pewnych elementów tego typu, mimo którego jednak możliwe jest wywnioskowanie z tekstu, o jakie elementy chodzi.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że przed językoznawstwem wciąż stoi wyzwanie, jakim jest odnalezienie metod analizy zjawisk językowych, które ograniczają arbitralność, a tym samym subiektywność opisu. W badaniach korpusowych pewien postęp w tym zakresie przynosi zastąpienie procedury oznaczania tekstu zestawem tagów ustalonym z góry na podstawie obser­wacji małej próbki danych (typologizowania) procedurą wieloetapowych obser­wacji całego zbioru danych, wychwytywaniem w nim powtarzających się

zjawisk językowych i dopiero na podstawie pozyskanej w ten sposób wiedzy na temat sposobów posługiwania się językiem przez jego użytkowników – budowaniem klasyfikacji. Pomocne przy tym mogą być aplikacje komputerowe przystosowane do tego rodzaju zadań.

Jeśli chodzi o analizy relacji tekstowych metoda badań, w której najwyższą wagę przywiązuje się do odwzorowania powtarzających się schematów tworzenia powiązań w tekście, a także uwzględnia się ich formalną i funkcjonalną różnorodność, pozwala uzyskać model tekstu zoptymalizowany ze względu na swoją odpowiedniość do naturalnojęzykowego sposobu kreowania komunikatów słownych, a tym samym możliwie najwierniej odzwierciedlający skutki działań umysłowych, takich jak np. porównywanie, w efekcie których te komunikaty powstają.

Bibliografia

- BACH K., 1994a, Semantic Slack: What is Said and More, w: S. Tsohatzidis (red.), *Foundations of Speech Act Theory*, London: Routledge, s. 267–291.
- BACH K., 1994b, Conversational Implicature, *Mind and Language* 9, s. 124–162.
- CARLSON L., MARCU D., 2011, Discourse Tagging Reference Manual, [online:] <https://www.isi.edu/~marcu/discourse/tagging-ref-manual.pdf>.
- CELLE A., HUART R. (red.), 2007, *Connectives as Discourse Landmarks*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- DAS D., TABOADA M., 2018, RST Signalling Corpus: A corpus of signals of coherence relations, *Language Resources and Evaluation* 52 (1), s. 149–184.
- DIJK T. A., 1981, *Studies in the Pragmatics of Discourse* (Vol. 101), Berlin: Walter de Gruyter.
- DIJK T. A., 2001, *Dyskurs jako struktura i proces*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DUSZAK A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa: PWN.
- FRASER B., 1999, What are discourse markers?, *Journal of Pragmatics* 37, s. 931–952.
- FRASER B., 2006, Towards a theory of discourse markers, w: K. Fisher (red.), *Approaches to Discourse Particles*, Amsterdam: Elsevier, s. 189–204.
- GROCHOWSKI M., 1976a, Elipsa, kondensacja a interpretacja semantyczna, *Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské University, A* 24, s. 67–71.
- GROCHOWSKI M., 1976b, O pojęciu elipsy, *Pamiętnik Literacki LXVII*, 1, s. 121–136.
- GROCHOWSKI M., 1978, Czy zjawisko elipsy istnieje?, w: M. R. Mayenowa (red.), *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*, Wrocław: Ossolineum, s. 73–85.

- GROCHOWSKI M. (red.), 1995, *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, Toruń: UMK.
- GROCHOWSKI M., 1997, *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków: IJP PAN.
- GROCHOWSKI M., KISIEL A., ŻABOWSKA M., 2014, *Słownik gniazdowy partykuł polskich*, Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności.
- GRZMIL-TYLUTKI H., 2000, *Francuski i polski dyskurs ekologiczny w perspektywie aksjologii*, Kraków: Wydawnictwo UJ.
- HALL A., 2007, Do discourse connectives encode procedures or concepts?, *Lingua* 117, s. 149–174.
- HAWLEY P., 2002, What is said, *Journal of Pragmatics* 34 (8), s. 969–991.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1953, *Zarys składni polskiej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK B. (red.), 2005, *Podstawy językoznawstwa korpusowego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- MANN W. C., THOMPSON S. A., 1988, Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization, *Text* 8 (3), s. 243–281.
- NORRICK N. R., 2001, Discourse and Semantics, w: D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton (red.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Publishing, s. 76–99.
- NOWAK T., 2013, *Od przesłanki do konkluzji. Polskie czasowniki wnioskowania*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- O'DONNELL M., 2008, The UAM CorpusTool: Software for corpus annotation and exploration, w: B. Callejas, M. Carmen et al. (red.), *Applied Linguistics Now: Understanding Language and Mind / La Lingüística Aplicada Hoy: Comprendiendo el Lenguaje y la Mente*, Almería: Universidad de Almería, s. 1433–1447.
- OGRODNICZUK M., GŁOWIŃSKA K., KOPEĆ M., SAVARY A., ZAWISŁAWSKA M., 2015, *Coreference in Polish: Annotation, Resolution and Evaluation*, Berlin: Walter De Gruyter.
- PRASAD R., WEBBER B., JOSHI A., 2014, Reflections on the Penn Discourse TreeBank, Comparable Corpora and Complementary Annotation, *Computational Linguistics* 40 (4), s. 921–950.
- RÉCANATI F., 2001, What Is Said, *Synthese* 128 (1–2), s. 75–91.
- SCHIFFRIN D., 1987, *Discourse Markers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHIFFRIN D., 2001, Discourse Markers: Language, Meaning, and Context, w: D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton (red.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Publishing, s. 54–75.
- SPERBER D., WILSON D., 1995, *Relevance. Communication and cognition*, Oxford: Blackwell Publishing.

- SYNOWIEC A., 2013, W stronę analizy tekstu – wprowadzenie do teorii dyskursu, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria: Organizacja i Zarządzanie*, z. 65, s. 383–396.
- TABOADA M., 2009, Implicit and Explicit Coherence Relations, w: J. Renkema (red.), *Discourse, of Course*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, s. 127–140.
- TABOADA M., DAS D., 2013, Annotation upon annotation: Adding signalling information to a corpus of discourse relations, *Dialogue and Discourse 4 (2)*, s. 249–281.
- WAJSZCZUK J., 2005, *O metateksie*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej.
- WARD G., BIRNER B. J., 2001, Discourse and Information Structure, w: D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton (red.), *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell Publishing, s. 119–137.
- WEBBER B., EGG M., KORDONI V., 2012, Discourse Structure and Language Technology, *Natural Language Engineering 18 (4)*, October 2012, s. 437–490.
- WIERZBICKA A., 1971, Metatekst w tekście, w: M. R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu*, Wrocław: Ossolineum, s. 105–121.
- WÓJCICKA A., 2016, *Mówienie i dawanie do zrozumienia. Studium semantyczne czasowników komunikacji niebezpośredniej*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.

Corpus-based analysis of explicitness and implicitness of the (meta)text

(s u m m a r y)

The article analyzes differences in the description of discourse relations in corpus research, in particular with the reference to the use of discourse markers – expressions that tie together subsequent fragments of the text and provide information about the nature of these relations. The text presents three concepts of the description of explicitness and implicitness of the content: Rhetorical Structure Theory, Penn Discourse Treebank and the author's original proposal and indicates the consequences of each solution. The analysis of relations with particles as metatextual expressions defined in accordance with The Nest Dictionary of Polish reveals the possibility of expressing explicitness as a representation of elements of informational structure shaped by the use of a given particle, and implicitness as a lack of representation of certain elements of this type.